Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

21. VIII. 2025. god.

Zamislite sarajevsko područje, ne s gužvama u saobraćaju, kućama, višespratnicama, ne sa infrastrukturom, ne sa užurbanošću, ne sa zagađenim zrakom. Zamislite ovaj naš mali komad zemlje sa mamutima i krznenim nosorozima, krdima jelena i druge divljaći, klanovima ljudi što žive u pećinama ili šatorima - tipijima, kuhaju oko logorske vatre i šamanima ogrnutim u medvjeđe kože kako pripovijedaju priče uz svjetlost baklji ili obavljaju religijske rituale. Hiljadama i hiljadama godina prije nego što se iko od nas rodio, prvi stanovnici od Bijambara do Trnova su bili lovci, sakupljači i pripovjedači paleolitičkog doba. Ovaj esej – slikovnica je posvećen tome da se sadašnjim stanovnicima sa popularnim i kratkim tekstom i velikim brojem ilustracija približi onaj svijet gdje je život pulsirao u ritmu vatre, rijeka i zvjezdanog neba. 🏹🔥🌌. Zato, ako ste mislili da povijest sarajevskog područja počinje s „Butmircima“, „Soukbunarcima“, Ilirima, Rimljanima, Vrhbosancima, Osmanlijama, Austrougarima, socijalističkom Republikom ili dejtonskom konstitucijom — varate se. Korijeni idu mnogo dublje, sve do samog Ledenog doba.

Esej o paleolitičkim stanovnicima današnjeg sarajevskog područja

Više kao rezultat slučajnih otkrića, a ne sustavnih istraživanja sa ciljem pronalaženja najranijih tragova ljudskih bivstovanja na sarajevskom području, raspolaže se i sa nalazima koji činjenično potvrđuju ljudsku djelatnost i tijekom paleolitika (starijeg kamenog doba) i mezolitika (mlađeg kamenog doba), i to kao sastavnih dijelova širih europskih i mediteranskih kulturoloških procesa i konteksta u završnom periodu pleistocena i početkom holocena. [1] U postneandertalskoj Europi, prisustvo modernog čovjeka (*homo sapiens* ili Anatomski moderni čovjek/ anatomically modern human : AMH) se može podijeliti na dvije epohe sa razdjelnicom Posljednjeg glacijalog vrhunca kada je ledeni pokrivač dosezao prema jugu kroz današnju Njemačku i Poljske. Kada se govori o prisustvu modernog čovjeka u Europi, mora se uvijek imati u vidu da je ovaj *homo sapiens,* u svojoj van subsaharskoafričkoj varijanti, u sebe (u genetičko – nasljednom smislu) apsorbio u određenoj mjeri i neandertalskog čovjeka (*homo neanderthalensis*) koji je dominirao Europom i zapadnom Azijom stotinama hiljada godina. U Europi, smjena iz neandertalske Europe u onu od *homo sapiensa* odvijala se procesualno sporo i završila se možda do oko 35 000 godina prije sadašnjosti. Prva prava materijalna kultura koja bi se mogla u potpunosti pripisati *homo sapiensu* i najstarija kasnopaleolitička je bila orinjačka kultura koja se najranije pojavila prije 43 000 godina.[2] Do oko prije 35 000 godina orinjačka kultura se proširila po većem dijelu naseljivog dijela potkontinenta, i trajala je do oko prije 26 000 godina.[3] Nešto kasnijem periodu pripada gravetijenska kultura koja se pojavila prije oko 35

[1] Pleistocen traje od otprilike 2 580 000 godina do oko 11 700 godina prije sadašnjosti, kada ga smjenjuje holocen. I pleistocen i holocen čine kvaternari period, koji je opet sastavni dio Kasnokenozoičkog ledenog doba koji je počeo prije nekih 34 miliona godina, a sa kojim je završio greenhouse period (Planeta bez kontinetalnih glečera) koji je počeo prije nekih 260 miliona godina za vrijeme kasnog Perma, trajao tijekom mezozoika (doba dinosaura) i završio u Kenozoiku (kada počinje uspon sisara). U pleistocenu su se razvili prvi hominidi, koji su se raselili širom kontinenata Staro svijeta evoluiravši u niz vrsta, tu su se i formirale, razvijale i nestajale kulture koje nazivamo paleolitičkim (ili starijim kamenim dobom) sa vještinom korištenja vatre, te otkrićima, tehnološkim pa i intelektualnim dostignućima, manifestiranim u naseobinama, oružju i oruđu, nakitu, jeziku, usložnjavanju društvenih struktura, religiji, umjetnosti. Za Europu je, sve do prije nekih 40 000 godina, bio najvažniji neandertalski čovjek koji je dominirao ovim potkontinetom tijekom srednjeg paleolitika. Na kraju se u pleistocenu razvio i *homo sapiens*, koji je za nekoliko desetina hiljada godina iz matične Afrike zauzeo ne samo kontinente Starog svijeta, nego i one Novog svijeta u kojima do tada uopće nije bilo hominida. Pri tome je *homo sapiens* potisnuo, preslojio ili u određenoj mjeri i apsorbirao druge ljudske vrste (kao što su neandertalci i denisovci) na koje nailazio u svome širenju. Sav taj evolutivni i kulturuloški razvoj hominida se odvijao u ciklusima oscilacija glacijacija i interglacijacija. U glacijacijama bi glečeri napredovali do u dubinu Euroazije i sjeverne Amerike i oko velikih planinskih lanaca i masiva, a more se povlačilo ostavljajući široke pojaseve kopnom povezujućih zemalja preko kojih se i kretalo i na kojima se živjelo. Dobar primjer nudi sjeverni Jadran koji je bio sastavni dio refugija (koji je uključivao i kopneno proširene veće dijelove Apeninskog poluotoka, Balkanskog poluotoka i Ukrajine) u koji su se sklonili nositelji epigravetijenskih kulturnih grupa tijekom posljednjeg glacijalnog vrhunca. U interglacijacima, glečeri bi se povlačili na sjever otvarajući središnju i sjevernu Europu za ponovno naseljavanje, a more bi preuzimalo dijelove kopna usput ponovo odjeljujući zemlje, dok bi procesom glacijalne erozije na planinama europskih planinskih masiva nastajala i jezera (kao što su kod nas Boračko, Prokoško i treskavička jezera). Posljednji glacijalni period, koji je za alpski region poznat pod nazivom Würm, je započeo prije oko 115 000 godina, imajući svoj vrhunac u Europi kada su glečeri i ledeni pokrovi bili na svome vrhuncu prije nekih 26 000 do 20 000 godina. Nakon postupnog povlaćenja glečera i ledenjaka prema sjeveru i na najviše planinske vrhove unutrašnjih planinskih lanaca, nastupa holocen, novi topliji interglacijalni period. I sa krajem pleistocena, *homo sapiens* ili moderni čovjek je bio neosporni i jedini gospodar Planete, spreman za taj golemi kulturološki i civilizacijski holocenski skok naprijed, koji, uzgred rečeno, uz neke kraće zastoje i usporavanja, još uvijek traje.

[2] Neposredno prije orinjačke kulture, pronađeni su materijalni artefakti bohuničke kulture, koja se datira u period od oko 48 000 do oko 40 000 godina prije sadašnjosti i prostire na područijima današnje Češko – Moravske, Poljske i Bugarske. Ova kultura je prelazna između neadertalske musterijenske kulture i *homo sapiens* orinjačke kulture, i pokazuje sličnosti i sa musterijanskim tehnikama ali izgleda da ima sličnosti i sa levantskim emiranskom i ahmarijanskom kulturama koje su nesumnjivo bile proizvod *homo sapiensa*. Možda je ona proizvod i prvih *homo sapiensa* koji bi došli u Europu, ali za to još uvijek nema dokaza, posebice onih u vidu ljudskih ostataka koji bi se povezali sa materijalnim ostatcima.

[3]Nositelji orinjačke kulture na našem potkontinentu bi se mogli nazvati Europski rani moderni ljudi (European early modern humans EEMH). Raniji termin Kromanjonski čovjek (ili Kromanjonci) se danas primjenjuje samo

000 godina i trajala do prije oko 21 000 godina. Nositelji gravetijenske kulture su bili posebno poznati po izradi malih, prenosivih tzv. „figura Venere“ rađenih od gline ili bjelokosti. Ovi primjerci vjerojatnog božanstva plodnosti poglavito bi se mogli datirati u ranije faze gravetijenske kulture.[4] Na zapadu Europe, gravetijensku kulturu je zamijenila solitrejska koja je trajala od prije oko 22 000 do prije oko 17 000 godina. Za vrijeme Posljednjeg glacijalnog vrhunca, ljudske zajednice su se povukle u južnije „refugije“ ostavivši sjevernu Europu i dijelove središnje Europe vladavini leda i hladnoće. Magdalenijska kultura je bila posljednja velika kasnopaleolitička kultura koja je trajala od oko prije 17 000 do prije oko 12 000 godina, i njeni nositelji su vezani za intenzivan lov na crvenog jelena, ali i divlje konje i druge velike sisare koji su prebivali u Europi krajem posljednjeg ledenog doba. Magdalenijska kultura se protezala od zapadne Europe pa preko središnje Europe gdje je smijenila i gravetijensku i solitrejsku kulturu. Nositelji magdalenijske kulture nisu samo prebivali u pećinama, nego su koristili i šatore, slične indijanskim tipijima.

na vrijeme početka orinjačke kulture. Na osnovi do danas poznatih rezultata arheogenetičkih istraživanja među orinjačkim ljudima su evidentirani Y haplogrupa C1 i mtDNA grupa M.

[4] Na osnovi do danas poznatih rezultata arheogenetičkih istraživanja među nositeljima gravetijenske kulture su evidentirane Y haplogrupe CT, I, IJK, BT, C1a2, F, a od mtDNA većinski grupa U (poglavito U5 i U2) i znatno manje grupa M.

Nalazi iz magdalenijske kulture kao da ukazuju i na pojave kanibalizma. Nositelji magdalijenske kulture iz njenih zadnjih faza su bili ti koji su ponovo naselili na sjeverozapadu Europe.[5] Usporedno sa solitrejskom i magdalenijskom kulturom, na europskom Mediteranu i u dijelovima središnje i istočne Europe traje epigravetijen (ranije zvan tardigravetijen), koji je započeo prije nekih 20 000 godina i traje sve do kraja paleolitika. Epigravetijen je vjerojatno bio kulturološki derivat gravetijenske kulture u onim dijelovima Europe u kojima je nije zamijenila solitrejska, a kasnije i magdalenijska kultura. I dok je za vrijeme Posljednjeg glacijalnog vrhunca solitrejska kultura bila ograničena na ibersko – južnofrancuski refugij, epigravetijen je bio vezan za italijansko – sjevernojadransko – balkanski i ukrajinski refugij.

[5] Na osnovi do danas poznatih rezultata arheogenetičkih istraživanja među nositeljima magdalenijske kulture može se smatrati da su oni većim dijelom svoga genetičko – nasljednog materijala bili potomci orinjačkih lovaca. Evidentirane su Y haplogrupe I i HIJK i mtDNA grupa U (vecinom U8b i U5b).

Homo sapiens nositelji kasnopaleolitičkih kultura se kao u nekom protoetničkom i genetičko – nasljednom smislu određuju sa *terminus techicus* izrazom „Europski rani moderni ljudi" (European early modern humans ili sa kraticom EEMH). Najstariji fosilni ostaci EEMH su nađeni na lokalitetu Bacho Kiro pećine u Bugarskoj i datiraju se u period cc 48 - 47 000 godina prije sadašnjice, a rani ostatci se javljaju širom Europe. Zbog klimatskih uvjeta izazvanih Posljednim glacijalnim vrhuncem, EEMH su bili relativno izolirani skoro 20 000 godina. Genetičke analize pokazuju da EEMH u kulturama prve epohe, one prije Posljednjeg glacijalnog vrhunca, još uvijek nisu evoluirali prema svjetloj boji kože karakterističnoj za današnje autohtone Europljane i svjetlijim bojama očiju. Ovi genski tipovi su se vjerojatno javili za vrijeme Posljednjeg glacijalnog vrhunca i raširili u toj drugoj epohi kasnog paleolitika i ranoga mezolitika.[6]

Iako je brdsko – planinski i udolinski karakter sarajevskog područja takav da je pružao teške uvjete prebivanja i življenja tijekom pleistocenskih glacijalnih perioda, ipak ne bi trebalo isključiti mogučnosti da su još od najranije pojave uspravnog čovjeka na jugoistoku europskog potkontinenta tu bile prisutne, bilo skitalački, bilo radi lova i sakupljanja, a možda i u svrhu privremenog pa i nešto stalnijeg prebivanja i ti rani ljudi i njihove grupe i skupine. Posebice bi to moglo biti moguće u interglacijalnim periodima koje je odlikovala toplija klima, i kada ledeni i snježni pokrivači ne bi pokrivali u tolikoj mjeri sarajevske areale. Na sarajevskom području dosad nisu pronađeni tragovi prisustva ljudi iz prethodnih paleolitičkim doba. Ali to što nisu pronađeni, i dokumentirani i publicirani biološki ostaci i nalazi materijalne kulture ranijih ljudskih vrsta, nipošto ne znači da se oni nisu kretali, prebivali i bili naseljeni na sarajevskom području. Na to bi ukazivali nalazi iz pećine Podpećine

Nakon Posljednjeg glacijalnog vrhunca, postupno se oslobađaju za kasnopaleolitičke ljude novi areali ne samo za lov i sakupljanje, nego i za prebivanje. Ledenjaci i stalni snijeg se zadržavaju samo na najvišim vrhovima planina, šume, nadasve one četinarske se šire, potoka je sve više, rijeke se probijaju duž planinskih kanjona do u šire doline sarajevskog polja. I tako nakon Posljednjeg glacijalnog vrhunca, sarajevsko područje postaje u potpunosti dostupno za puninu života i takav kvalitet habitata ima bez prekida sve do danas. Vjerojatno su tada prokrčeni i utabani oni putevi koji su za povijest sarajevskog područja predstavljati žile kucavice.

[6] Na osnovi dosadašnjih arheogenetičkih istraživanja EEMH većinom potiću od Y DNA haplogrupa IJ i C1 i mtDNA grupe N i njenih izvedenica R i U.

Najraniji sigurni tragovi prisustva i naseljenosti ljudi na sarajevskom prostoru se datiraju u kasni paleolitik kojim gospodari *homo sapiens* kao jedina živuća ljudska vrsta.

U blizini današnjeg sela Tošići, na oko kilometar udaljenosti od centra naselja Trnovo i uz sami gornji tok rijeke Željeznice, na istočnim padinama brda Ruda Glavica nailazi se na malu pećinu koja je, sudeći po još uvijek nedovoljnim istraživanjima, služila i kao stanica za boravak paleolitičkih ljudi. O tome svjedoće nalazi brušenog kamena. Sam prostor Trnova se nalazi na zemljopisnoj liniji koja je preko niza prevoja povezivala predjele ovog planinskog podneblja i sa širim okruženjem u kojima bi se nalazile doline i veća polja. I tuda bi se još u paleolitiku pružale staze kojima bi se kretali ne samo pojedinci, nego i brojnije lovačko – sakupljačke skupine i klanovi. Tako je i ta pećina na brdu Ruda Glavica postala mjesto gdje bi se zaustavljali, pa i nešto duže boravili paleolitički ljudi, usput za sobom ostavljajući tragove svoga bivstovanje u vidu obrađenog kamenog materijala. Po svemu sudeći, komunikacije preko trnovskog prostora su bile ustanovljene još u vrlo ranim vremenima, i zadržale su se, u vidu karavanskih puteva, sve do novog vijeka.

U jesen 1980. u toku speleoloških rekognosciranja pećina sarajevske okoline u pećini Ruda glavica otkriveni su artefakti koji ovu pećinu vezuju za period ranog do srednjeg paleolita. Artefakte čine tri rezala,od kojih dva pripadaju ranom I jedan srednjem paleolitu.Kasnijim sondažnim istraživanjima prikupljeno je još 239 kremenica od kojih su najzastupljenija rezala I strgala. S obzirom na broj pronađenih artefakata u odnosu na veličinu pećine,pećina Ruda glavica spada u grupu relativno bogatih nalazišta. Nalazište u Pećini Ruda Glavica kod Trnova možda pripada orinjačkom kulturološkom horizontu.

Paleolitičkim ljudima koji su bili vezani za ovu trnovsku pećinu, okolina je pružala obilje resursa dostatnih za standard njihovog načina življenja. Guste šume nude divljač za lov i bogate plodove i trave za sakupljanje, gornji tok rijeke Željeznice nudi bistru i čistu vodu, kao i ribu, u prvom redu potočnu pastrmku, drva za potpalu i održanje vatre je bilo na sve strane. Prateći nizvodno rijeku Željeznicu brzo se silazilo u zapadne dijelove sarajevskog polja, a preko prijevoja na planinama Bjelašnici i Treskavici se išlo prema današnjoj Hercegovini i Gornjem Podrinju. Nedaleko se nalazi i

područje Turova, za koje se i danas vežu mnoge lokalne legende i tradicije, a od Turova se uzvodno tokom Željeznice dolazi i do njenog vrela.

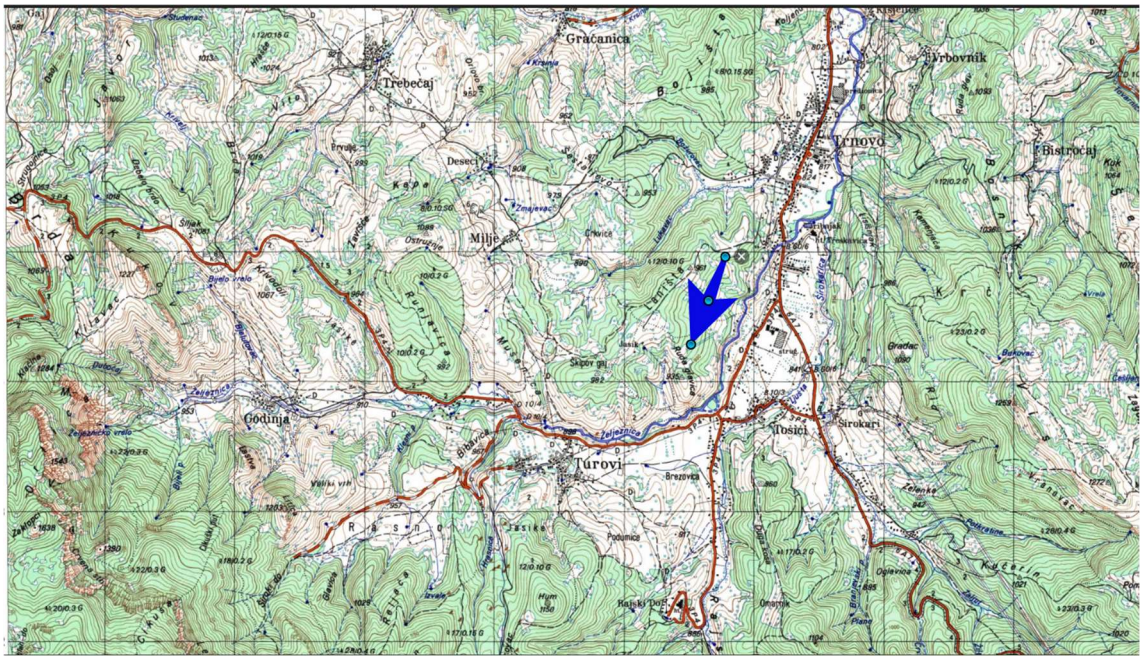

Izvadak sa topografske karte 525-4-2 u razmjeri 1:25 000. Drugo izdanje, štampano 1986. Vojnogeografski institut, Beograd.

Nažalost, danas je pećina na brdu Ruda Glavica je neiskorišteni potencijal, bez ikakvih novih istraživanja, zapuštena, nepristupačna i zarasla.

Kada se ide magistralnim putem koji preko niza brdsko – planinskih usjeka, šumskih prolaza i prijevoja povezuje dinarsko Sarajevo i panonsku Tuzlu, i prođe se pitoma, široka i livadska Nišička visoravan, nailazi se na samom sjeveroistoku današnjeg kantona Sarajevo na šumovito područje protkano sa pečinama, pripečcima, kraškim ponorima, vrtačama, izvorima vode, jezercima, blagim i valovitim uzvišenjima, raznovrsnom florom i faunom još uvijek ne toliko ugroženih najezdom one zasitne pohlepe koja sa vremena na vrijeme zaslijepi ljude i zajednice koje ovi ljudi tvore. Izuzev razbacanih vikendica po prostranstvima livadskog dijela Nišičke visoravni i restorana uz put, može se reći da ovaj mikro-svijet još uvijek ima u sebi, bar u nekoj mjeri, i podsjetnik na to kako je nekada bilo. Tako putnik i u drevnosti, ali i sada može biti istovremeno i iznenađen, ali i pun divljenja prema takvoj zemljopisnoj i biološkoj raznolikosti u kratkom potezu, i to još očuvanoj skoro u neposrednoj blizini značajne urbane aglomeracije. Posebice se to odnosi na taj šumoviti dio zvan Bijambare, koji je ujedno i sarajevska granica prema Olovu i dolini rijeke Krivaje.

Bijambare su i danas najpoznatije po svojih osam pećina. U Gornjoj pećini su nađeni tragovi djelatnosti, a vjerojatno i prebivanja, ljudi iz kasnog paleolitika.[7] Iako do sada u njoj nisu nađeni paleolitički nalazi, najreprezentativnija je Srednja pećina.[8] Materijal do sada nađen u Gornjoj pećini bi njene paleolitičke stanovnike datirao u epohu gravetijenskog kulturološkog horizonta.

[7] Nalazi su pohranjeni u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[8] Ova pećina je duga oko 500 metara i sastoji se od četiri dvorane. Posebno je zanimljiva četvrta dvorana, koja ima iznimnu akustičnos. Srednja pećina je poznata i po svom rijetkom i neobičnom nakitu – stalaktitima, stalagmitima, pećinskim draperijama ili zavjesama, kao i pećinskim kadama ili bigrenama koje su nastale povlačenjem vode preko naslaga kalcijum karbonata i gline. Stalaktitu je za rast od 1 centimetra potrebno 100 do 150 godina.

Klan koji je prebivao u Gornjoj pećini na Bijambarama je imao u svome okruženju na raspolaganju sve one resurse koje bi mu pružala lovačko – sakupljačka privreda. U šumama je bilo dosta divljaćiza lov kako bi se došlo do hrane, materijala za odjeću i alatke. Šume i golema livada su bili bogate i sa biljem, divljim voćkama i divljim povrćem koje se koristilo i za ishranu i za liječenje. Bijambare nisu bile izolirani areal. Naprotiv, otvorene su bile staze koje su preko toka rječice Ljubinje vodile u sarajevsko polje i dalje na bjelašnički planinski masiv, u porječje Krivaje pa i još dalje na sjever prema panonskim ravnicama kuda su krstarila brojna krda krupnih sisara. Izvori su davali čistu vodu, a uzdignuta pećina dobro zaštićenu nastambu koja bi bila paleolitički dom sa toplim ognjištem oko kojeg bi se okupljali članovi klana i najstariji i odrasli i djeca, obavljali niz „domačinskih“ poslova, objedovali, komunicirali i dogovarali se, možda i religijski izražavali i prenosili legendarne priče i na kraju i odmarali i spavali.

Rijeke, rječice i potoci su bile ti najraniji pravci uz koje su se ovi paleolitički ljudi i klanovi kretali, i na osnovi kojih bi se pravile staze bilo da su se protezale uz ove vodene puteve, bilo da su išle do njih ili od njih. A sarajevsko područje isprepleteno sa bezbrojnim većim i manjim tokovima koje su se spuštali sa njegovim planinskih zona, je tako bilo otvoreno i za paleolitičke ljude koji su bili ti prvi koji bi utabali puteve u, izvan i unutar navedenog prostora. Moguće je i pretpostaviti da je pored „bijambarskog klana", istovremeno sa njim ili u drugim periodima na sarajevskom području prebivalo još kasnopaleolitičkih klanova.

Klanovi koji su u kasnom paleolitiku boravili na sarajevskom području su imali srodnu materijalnu kulturu sa drugim istovremenskim zajednicama na Zapadnom Balkanu. Možda ih je ujedinjavao i neki jezički kontinuum, a sasvim je moguće da se među sadašnjom iliroslavenskom populacijom može pronaći i izvjestan udio genetičkog nasljeđa od ovih kasnopaleolitičkih ljudi koji su se rađali, živili, lovili, sakupljali i umirali na prostranstvima od sjevernog i srednjeg Jadrana pa do Podunavlja i koji su u svome jadranskom refugiumu preživjeli vrhunac posljednje glacijacije. I poradi toga što su ti kasnopaleolitički (gravetijenski???) lovci i sakupljači pripremili teren unutrašnjosti Zapadnog Balkana za kulturološki i tehnološki polet u narednim epohama, i jer su ostavili u našem genetičkom materijalu bar dio i svoje DNA, zemarivanja njihovog postojanja i nasljeđa u našoj svijesti ne samo bi bila nepravda, nego i grijeh.

Paleolitički klanovi i skupine sa sarajevskog područja, uostalom kao i drugdje širom Europe i Azije, su osobito cijenili one pećine kod kojih je otvor prema vani bio ili u potpunosti ili bar jednim svojim dijelom okrenut u pravcu juga. Te pećine su morale imati i boravišno bolji pretpećinski prostor gdje bi se tijekom danjeg svjetla u toplijim i vedrijim danima odvijale uobičajene radne djelatnosti, kao što su obrada kamena, drveta i kože (radi odjeće i obuće), rezanje ulovljenog plijena, sušenje mesa, izrada najrazličitijih profanih i kultnih objekata i figurica. U noćima, kišnim, vjetrovitim i snježnim danima, kao i tijekom zime klan ili skupina bi se povlaćili povlaćili dublje u pećine u kojima je zbog svoje stalnije topline bio ugodniji boravak. Još od kada je čovjek uspio „osvojiti i vatru", razumijeti njenu bitnost po svoj život i razvitke, te i ovladati umijećima kako da je napravi, održava i kontrolira, a sve u svoju korist,[9] središnje mjesto bilo koje paleolitičke nastambe bilo je ognjište. I to svoje središnje mjesto u nastambi ognjište je zadržalo u našim krajevima sve skoro do modernog vremena. Bez ognjišta je teško zamisliti život ne samo paleolitičkog čovjeka, nego i onoga koji je prebivao i u kasnijim epohama.

[9] Kontrolirana vatra je donosila toplinu u hladnijim danima i dobima dana, svjetlost u noćima, držala divlje zvijeri i štetočine na odstojanju od mjesta prebivanja i spavanja, olakšavala hajku prilikom lova, hrani davala bolji ukus i omekšavala je, njen dim je sušio meso i skupljene plodove i tako ih konzervirao da bi se mogli skladištiti kako bi se koristili i znatno kasnije, i naravno poradi izloženosti visokoj temperaturi hrana je čišćena od raznoraznih parazita pa je bila i zdravija za ljudsku konzumaciju.

Oko ognjišta bi se okupljala paleolitička skupina, klan ili bar samo porodica. Tu bi se okupljali članovi zajednice, tu bi se objedovalo u isto vrijeme, tu bi se ostvarivala međuljudska interakcija i na personalnom i na kolektivnom nivou pa bi se razgovaralo međusobno, planiralo i odnosile odluke. Kod ili oko ognjišta bi se obavljale i obredne radnje jer je ognjište sigurno još vrlo rano dobilo i metafizičko, vjersko i religijsko značenje. Ognjište je i simboličko predstavljalo jedinstvo zajednice koja bi zavisila od njegove vatre, toline i svjetlosti. Tu kod ognjišta bi se, vjerojatno u noćnim satima odmora i „kulturno uzdizalo" pripovijedanjem, možda i pjesmom i muzikom. Svjetlost kontolirane vatre je omogućavala i izradu slikarija na stijenama. Vatrom sa ognjišta su zagrijavani i zrak i stijene sa pećinske unutarnje strane, te osvjetljavan cijeli taj prostor, pa je boravak tijekom zime bio prijatniji i više nego što bi mi to mogli danas i zamisliti. Nastanak vatre i njeno kontrolirano održavanje je zahtijevalo i izvjesne vještine, koje bi se prenosile sa koljena na koljeno evo sve do nas samih.

Kojim su jezikom govorili kasnopaleolitički klanovi koji su boravili na sarajevskom području i da li su ostavili za sobom nekog genetičkog nasljeđa u suvremenim iliroslavenskim populacijama, još uvijek je nepoznanica.

Summary

"Essay on the Paleolithic Inhabitants of Today's Sarajevo Region"

This essay explores the presence of Paleolithic humans in the Sarajevo region, situating it within the broader cultural and environmental context of late Pleistocene Europe. It highlights the shift from Neanderthal to anatomically modern humans (Homo sapiens), their absorption of Neanderthal genetic heritage, and the development of key Paleolithic cultures such as Aurignacian, Gravettian, Solutrean, Magdalenian, and Epigravettian. These cultures shaped the lives, technologies, and beliefs of early modern humans across the continent.

The Sarajevo area, though mountainous and challenging during glacial periods, likely provided shelter and sustenance during warmer interglacials. Archaeological finds in caves such as Ruda Glavica near Trnovo and in the Bijambare region indicate the presence of Paleolithic groups. These sites yielded stone tools and other artifacts that testify to habitation and mobility across established pathways.

The essay describes the environment as rich in resources: forests with game and edible plants, rivers such as the Željeznica providing fish and water, and caves serving as protected shelters. The role of fire and the centrality of the hearth are emphasized, not only as practical tools for warmth, light, and

food preparation but also as spiritual and communal centers where rituals, storytelling, and art emerged.

The Paleolithic clans of Sarajevo likely shared cultural and possibly linguistic traits with groups across the Western Balkans. Their survival strategies, spiritual expressions, and the genetic traces they left may still resonate among modern populations. Far from being marginal, these clans contributed to preparing the ground for subsequent cultural and technological advances. By situating the Sarajevo region within the broader story of human resilience during the last Ice Age, this essay reclaims their presence as a vital part of local heritage and global human history

Key words : Paleolithic, Sarajevo, Homo sapiens, Neanderthals, Aurignacian, Gravettian, Magdalenian, Epigravettian, caves, Ruda Glavica, Bijambare, Željeznica River, fire, hearth, clan, hunter-gatherers, Ice Age, Western Balkans, prehistoric culture, human origins.